

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс // *Лингвистический энциклопедический словарь*. – М., 1990. 2. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров // *Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества*. – М., 1886. 3. Бацевич Ф.С. Текст, дискурс, речевой жанр: соотношение понятий // *Вісник Харківського національного університету*. №520: Серія Філологія. Вип.33. – Харків, 2001. 4. Деметтьев В.В. Изучение речевых жанров: обзор работ в современной русистике // *Вопросы языкознания*. – 1997. – №1. 5. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности // *Язык и наука конца XX века*. – М., 1995. 6. Франк Д. Семь грехов прагматики: тезисы о теории речевых актов, анализе речевого общения, лингвистике и риторике // *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XVII. – М., 1986. 7. Шмельёва Т.В. Речевой жанр: опыт общепилологического осмысления // *Collegium*. – 1995. – № 1–2. 8. Wierzbicka A. Genry mowy // *Tekst i zdanie. Zbiór studiów*. – Wrocław, 1983. 9. Wierzbicka A. *English Speech Act Verbs*. – Australia: AP, 1987.

Андрій Медведів¹, Володимир Задорожний²

¹Міннесотський державний університет, США

²Національний університет “Львівська політехніка”

ЯКОЮ БУТИ УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ?

© Андрій Медведів, Володимир Задорожний, 2002

У статті розглядаються два напрямки русифікації української науково-технічної термінології. Перший напрямок передбачав елімінацію джерел породження, впровадження та усталення нових термінів. Другий напрямок мав на меті наблизити або й замінити українські терміни російськими з певними граматичними змінами, або без них, а також впровадити в українську мову не притаманні їй засоби формування нових лексичних одиниць. Дискутуються шляхи подальшого розвитку української науково-технічної термінології.

The paper discusses two trends of russification of the Ukrainian scientific and technical vocabulary. The first trend aimed to eliminate sources of special word origin, their penetration into common and literary language and their currency among Ukrainian people at large. The second trend had for an object to replace Ukrainian terms by corresponding Russian ones (with some grammar changes or without them) and to impose non-Ukrainian linguistic rules to create new scientific and technical words. The article considers some possible ways of development of the Ukrainian scientific and technical terminology.

Проблема функціонування і розвитку української мови є однією з найгостріших проблем в сучасній Україні, про що свідчить її постійне обговорення як в урядових і парламентських колах, так і на сторінках вітчизняної преси і в пресі діаспори. Висловлюються різні точки зору з цього приводу.

На нашу думку, торкаючись різних питань вживання української мови, слід уважно розглянути, як і де виникає і еволюціонує дуже важлива складова частина лексичної структури української мови – науково-технічна термінологія. Творення спеціальних наукових та технічних одиниць, тобто термінів, відбувається постійно і безупинно, бо і розвиток науки і техніки є теж безперервним і тривалим процесом, який неможливо зупинити. І саме терміни, функціонуючи спочатку у науково-технічному мовленні,

найшвидше проникають у загальнолітературну мову, поповнюють і збагачують словниковий фонд мови.

Через те що сьогодні, у час високорозвиненої науки і техніки, майже дві третини працездатного населення України працює у виробництві та тісно пов'язаних з ним економіці та торгівлі, переважна його більшість не може не користуватися науково-технічним мовленням, основою якого є не лише загальноповседневна лексика і граматики, а й спеціальні слова, які називають наукові та технічні поняття, тобто терміни.

Треба сказати, що науково-технічне мовлення є дуже неоднорідним, бо воно охоплює багато видів спеціальних текстів: часописи, патенти, стандарти, навчальні посібники, праці конференцій та симпозіумів, дисертації, ділову виробничу документацію, які стосуються різноманітних видів людської діяльності. Кількість термінів у цих видах науково-технічного мовлення неоднакова. За нашими даними, середня частота вживання термінів із урахуванням їх повторюваності у науково-популярних текстах становить 5,1 відсотки, у власне наукових 11,2 відсотки, у патентно-технічних – 17,4% [1]. Отже загальноповседневна лексика у багато разів переважає кількість термінів, і тому науково-технічне мовлення, особливо науково-популярне, доступне до всіх носіїв української мови, які мають справу з тими або іншими видами техніки. Це тим більше, що і самі терміни є неоднорідними словарними одиницями. Їхня термінологічність, або ступінь технічності чи професійності, найнижча якраз у науково-популярних текстах, а найвища у патентно-технічних. Очевидно, що, чим нижча термінологічність термінів, тим вони зрозуміліші і тим їх легше вживати [2].

Оскільки про величезний вплив науково-технічної термінології на загальнонародну мову було відомо давно, то з метою обмеження української мови за сім десятиліть було зроблено цілу низку заходів для скорочення і звуження сфери вживання саме науково-технічної термінології або й повного її вилучення з ужитку широкими масами українського населення.

Першу низку заходів було спрямовано якраз на знищення джерел творення нової української науково-технічної термінології і проникнення її в загальнолітературну українську мову. Для цього в Україні за 70 років було здійснено наступні заходи:

1. Переведено на російську мову більшість державних установ, підприємств, науково-дослідних інститутів та конструкторських бюро, навчальних середніх та вищих закладів. Наукову, технічну та ділову документацію почали вести не українською мовою, і тому носії української науково-технічної термінології змушені були переорієнтуватися на російську.

2. Виконання та захист кандидатських і докторських дисертацій відбувалося російською мовою. Існувала лише одна всесоюзна атестаційна комісія (ВАК), яка оцінювала якість дисертацій і приймала рішення про присвоєння вчених звань. Філіалів ВАК, у союзних республіках не було.

3. Оформляли заявки на винаходи та відкриття і друкування всієї супроводжувальної технічної документації тільки російською мовою, бо існував лише один всесоюзний інститут патентної експертизи у Москві, який видавав авторські свідоцтва і патенти.

4. Науково-технічні конференції, симпозіуми та наради в Україні відбувалися не українською мовою (за рідкими винятками).

5. Переважну більшість **науково-технічних часописів**, у яких також впроваджується і закріплюється нова термінологія, друкували російською мовою.

6. 90 відсотків **книжок з науково-технічної тематики** в Україні видавали не українською мовою.

7. Майже всю **зарубіжну науково-технічну літературу**, яка завжди була одним з головних джерел запозичень нової термінології, перекладали не на українську мову.

8. Значну більшість **технічних дисциплін** у середніх та вищих учбових закладах викладали російською мовою, і тому майбутні інженери не могли навіть знайомитися з українською термінологією.

9. За 70 років в Україні було видано дуже мало українських **словників іноземних мов з різних галузей науки і техніки**, а ті, яких було видано (математичний, геологічний, енциклопедія з кібернетики), мали надзвичайно малий наклад. Не було видано ні англо-українського політехнічного, ні німецько-українського політехнічного, ні французько-українського політехнічного словників. Це означало, що навіть вже наявних українських термінів **не систематизували**, не усталювали і не поширювали серед працівників науково-технічних закладів і підприємств.

Таким чином, основні джерела **виникнення, впровадження та функціонування** української науково-технічної термінології було або ліквідовано, або взагалі не створено.

Як у таких умовах тотальної русифікації український вчений, інженер чи звичайний робітник міг залишатися не зрусифікованим носієм української науково-технічної термінології, а значить і української мови?

Друга низка заходів передбачала всебічний, глибоко продуманий **наступ** безпосередньо **на саму науково-технічну термінологію**, яка, попри всі вищезгадані дії і негаразди, все ж таки продовжувала існувати (хоч і не в дуже привабливому вигляді) і її ще не було цілком витіснено з української мови. Треба було наблизити і уподібнити українські термінологічні одиниці до відповідних російських термінів або й просто замінити їх російськими, а потім узаконити їх впровадження у відповідних російсько-українських словниках.

З цією метою були успішно виконані такі дії:

1. Усталену **українську загальнотехнічну термінологію замінювали на відповідну російську без ніяких змін**, наприклад “виробництво” на “производство”, “верстат” на “станок”, “струм” на “ток”, “вантажник” на “грузчик”, “тиск” на “напор”, “постачання” на “снабжение”, “муляр” на “каменщик”, “опір” на “сопротивление”, “будова” на “стройка”, “кермо” на “руль”, “важіль” на “рычаг”, “залобіжник” на “предохранитель”, “цвях” на “гвоздь”, “кошторис” на “смету”, “довідку” на “справку”, “вимикач” на “выключатель”, “кресляр” на “чертёжник”, “відрядження” на “командировку” і т.д. і т.п.

2. Замість вже **чинної української загальнотехнічної термінології вживали російську, але з деякими змінами**, не властивими українській мові: не “залізницю”, а “залізну дорогу”, не “розрахунок”, а “роцот”, не “лічильник”, а “щотчик”, не “ливарня” а “літейка”, не “мастильний матеріал”, а “смазочний матеріал”, не “автонавантажувач”, а “автопогрузчик”, не “провідний інженер”, а “ведучий інженер”, не “сортувальник”, а “сортировщик”, не “дріт”, а “провід”, не “напруга”, а “напряженіє”, не “копіювальниця”, а “копировщица” і т.д.

3. Замінили українські загальнотехнічні дієслівні на російські: “вмикати” на “включать”, “навантажувати” на “загружать”, “будувати” на “строить”, “гальмувати” на “тормозить”, “відремонтувати” на “отремонтировать”, “вийти з ладу” на “спортитись”, “складати” на “собирать”, “коштувати” на “стоит”, “перемикати” на “переключать”, “фарбувати” на “красить”, “розрахувати” на “рассчитать”, “зупиняти” на “останавливать”, “натискати” на “нажимаать”.

4. Замість природних українських загальнотехнічних виразів з усталеними прийменниками вживали звороти, штучно створювані за зразками російської мови, наприклад: “справа в тому” замість “річ у тому”, “по правилам користування” замість “за правилами користування”, “по якому питанню” замість “у якій справі”, “працювати зверху плану” замість “працювати понад план”, “по технічним причинам” замість “через технічні причини”, “за вимогою замовника” замість “на вимогу замовника”, “по підрахункам” замість “за підрахунками”, “по вині контролера” замість “з вини контролера”, “при допомозі” замість “за допомогою”.

5. Впроваджували російський спосіб мислення і оформлення думки за допомогою неприродних для української мови стійких висловів, запозичених з російської мови, наприклад: “при розв’язанні задачі” замість “розв’язуючи завдання”, “по закінченні совещання” замість “закінчивши нараду”, “при необхідності” замість “коли треба”, “в належному порядку” замість “як належить” або “як слід”, “при обговоренні” замість “обговорюючи “під час обговорення”[3].

6. Запозичення нової науково-технічної термінології з іноземних мов виконували посереднім шляхом, тобто штучно через російську мову (а не безпосередньо з іноземної мови до української шляхом, наприклад, звичайного калькування, що більш природно): “насос” замість “помпа” (анг.pump), “жесть” замість “бляха” (нім. Blech), “змазувати” замість “шмарувати” (нім. Schmierer), “провід” замість “дріт” (нім. Draht), “масло” замість “олія” (анг.oil), “бутилка” замість “фляжка” (нім. Flasche).

Взагалі всі вищеперераховані мовні явища є фактично запозиченнями і тому могли б бути цілком нормальними лінгвістичними процесами, притаманними кожній мові, якби не їхній відсоток, який є занадто високим. І на око видно, що їх кількість з російської мови у багато разів більша, ніж з інших іноземних мов. І вони відносяться не лише до термінології, чи до словникового фонду зокрема, а й до морфолого-синтаксичної та стилістичної системи української мови і тому негативно впливають на її внутрішню структуру. Мова втрачає свої характерні прикмети і починає набувати ознак іншої мови, що дає привід деяким антиукраїнським діячам і мовознавцям заперечувати існування української мови взагалі, про що свідчить горезвісний указ царського міністра Валуєва у 1863 році та Емський указ царя у 1870 році про заборону друкування українською мовою на тій підставі, що вона начебто є лише “малоросійським наречієм руского язика”. У радянський час інтенсивність запозичень з російської мови зростає настільки, що, як зазначалось на 2-й міжнародній науковій конференції з проблем української науково-технічної термінології (Львів, 1993), протягом лише двох років (1934–1935) інститут мовознавства АН УРСР вилучив з української мови 14500 українських термінів і замінив їх термінами-перевертнями [4].

Що ж треба зробити, щоб українська науково-технічна термінологія стала справді тією рушійною силою, яка рішуче розвернула б розвиток української мови на 180 градусів?

Шість міжнародних наукових конференцій з цієї проблеми, проведених у Львові в 90-і роки, а також міжнародні конгреси українців у Харкові та Одесі (1996,1999) накреслили такі головні завдання термінологічної роботи в Україні і діаспорі:

- **Відновити** всі джерела творення, впровадження та обігу української науково-технічної термінології. Укласти і **видати** у достатній кількості **іноземно-українські та українсько-іноземні словники** і довідники з основних галузей науки та техніки.
- **Очистити** українську науково-технічну термінологію від **невластивих українській мові термінологічних одиниць**.
- Організувати постійний **переклад і видання іноземної науково-технічної літератури українською мовою**.
 - Узгодити **національну термінологію з міжнародною, інтернаціональною**.
 - Виконати **зіставне лінгвістичне дослідження української науково-технічної термінології порівняно з термінологією англійської, німецької, французької, японської та інших іноземних мов**.
 - Проводити регулярну **стандартизацію термінів**.
 - Постійно **збагачувати українську термінологію за рахунок власних мовних засобів**, а також запозичень з іноземних мов.
 - Всебічно впроваджувати українську термінологію в **комп'ютерну техніку та Інтернет**.

Інтернет.

Проте зрозуміло, що перш за все необхідні такі заходи, які забезпечили б виконання закону про державну мову в Україні. Нагадуємо, що хоч термінологія є дуже важливою частиною словникового складу мови, проте навіть у науково-технічному мовленні вона охоплює лише 5–17 відсотків лексичних одиниць. Остання ж лексика – це загальноживані слова української мови, якими може легко оволодіти кожний громадянин України незалежно від національного походження, за умови, звичайно, що цій людині не заважає прищеплене за роки “інтернаціоналізації” зневажливе ставлення до української мови як до “меншовартої”.

Що стосується запозичень нових термінів з інших мов, то їхній приплив до української мови зупинити неможливо. Але необхідно зробити все, щоб нова запозичена термінологія **не змінювала внутрішню структуру української мови** і не позбавляла її тих фонетичних, морфолого-синтаксичних та стилістичних рис, які роблять її такою милозвучною, такою мелодійною, такою співочою, такою своєрідною і такою прекрасною, що дозволяє українцям по-своєму бачити явища і предмети навколишнього світу і відобразити їх тільки їм властивим шляхом, тобто залишатись українцями навіть у найважчих суспільно-політичних і матеріальних умовах.

1. Медведів Андрій. *Стильові риси науково-технічного мовлення. Мовознавство. Київ, 1980, №1, с.13–18.*
2. Медведів Андрій. *Про деякі види дефініцій науково-технічних термінів. Мовознавство. Київ, 1984, №4, с.19–23.*
3. Сербенська Олександра. *Антисуржик. Львів, 1994.*
4. Перхач Володимир. *Про засади відродження та розвитку української науково-технічної мови. Тези 2-ої Міжнародної наукової конференції “Проблеми української науково-технічної термінології”. Львів, 1993, с.21–26.*
5. *Тези 1–5 МНК “Проблеми української науково-технічної термінології”. Львів. 1992–1998. Ухвала 6-ої Міжнародної конференції “Проблеми української термінології”. Львів, 2000.*